

Barbara Klasa, *Siedziby joannitów na ziemiach polskich do 1312 roku*, Eternum Wydawnictwo z Pracownią Humanistyczną, Zielona Góra 2012, ss. 206

Doktor hab. Barbara Klasa jest adiunktem w Zakładzie Metodologii Historii i Historii Historiografii Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego. Wśród szerokiego kręgu jej zainteresowań badawczych znajdują się dzieje zakonu joannitów na ziemiach polskich w średniowieczu. Jako autorka prac poświęconych tej problematyce od lat bierze ona czynny udział w dyskusji dotyczącej początków braci Szpitala św. Jana w Polsce¹. Podsumowaniem jej dotychczasowych badań jest rozprawa *Siedziby joannitów na ziemiach polskich do 1312 r.*, która została opublikowana przez zielonogórskie wydawnictwo Eternum².

Niniejsza praca stanowi próbę wyjaśnienia istniejących niejasności dotyczących najstarszych ośrodków szpitalników w Polsce. Autorka porusza w niej kwestie powstania poszczególnych konwentów zakonnych i opisuje ich wzajemne zależności. Przedstawia także ich uposażenie, zastanawiając się przy tym, jakie czynniki miały decydujący wpływ na przekazanie zakonowi danej miejscowości. Ponadto analizuje problem lokalizacji siedzib joannitów, biorąc pod uwagę istniejącą w badanym okresie sieć szlaków komunikacyjnych, miejscowe warunki naturalne oraz bliskość ośrodka władzy. Wreszcie zastanawia się nad tym, czy rozwiązania architektoniczne stosowane przez zakon wpłynęły na kształt zamków i kościołów znajdujących się na ziemiach polskich, dając tym samym asumpt do określenia roli kulturalnej i militarnej braci Szpitala św. Jana w Polsce.

Praca składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, bibliografii i indeksów. Jej struktura jest przejrzysta, zwłaszcza że każdy rozdział został podzielony na wiele mniejszych podrozdziałów.

Pomimo dość syntetycznego charakteru, wstęp pozwala czytelnikowi na dobre zorientowanie się w temacie rozprawy. Autorka przedstawiła w nim aktualny stan badań nad wybraną problematyką, przedmiot własnych analiz, założenia metodyczne oraz zakres terytorialny i chronologiczny pracy. Zaprezentowała treść i cele poszczególnych rozdziałów. Na koniec opisała wykorzystane źródła, zaznaczając, że największe znaczenie dla jej rozprawy miały źródła normatywne, historiograficzne, architektoniczne i archeologiczne.

¹ Zob. B. Klasa, *Kazimierz Sprawiedliwy a joannici. Uwagi polemiczne*, „Studia Historyczne” 2000, R. 43, z. 1; *idem, Zakon joannitów i początki jego obecności w Starogardzie Gdańskim*, [w:] *Szpitalnicy św. Jana na Ziemi Starogardzkiej*, red. H. Paner, J. Stachulski, Starogard Gdański 2001.

² Recenzowana praca powstała na bazie rozprawy doktorskiej o tym samym tytule napisanej w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem prof. Krzysztofa Macieja Kowalskiego w latach 1995-2000.

W rozdziale pierwszym *Placówki joannitów na ziemiach polskich do 1312 r. w świetle źródeł pisanych* (s. 13-70) B. Klasa opisuje okoliczności sprowadzenia zakonników nad Wisłę i rolę, jaką odegrał w tym wydarzeniu Henryk Sandomierski. Wbrew powszechnej opinii występującej we współczesnej literaturze stwierdza ona, że joannici pojawili się w Polsce już w połowie lat 50. XII wieku, a być może jeszcze wcześniej, bezpośrednio po drugiej wyprawie krzyżowej (zatem ok. 1149 r.). Przedstawia przy tym możliwości powstania komandorii w Krakowie jako najstarszego ośrodka zakonu św. Jana na ziemiach polskich (s. 24-29). Następnie, po zaprezentowaniu pierwotnej struktury joannitów, Autorka dokonuje zestawienia osób, które najbardziej ich wspierały. Wyróżniając trzy grupy społeczne – książąt, duchownych i możnowładców świeckich, analizuje motywy, jakie przyświecały każdej z nich. Wzoruje się na rozwiązaniu zaproponowanym przez Józefa Dobosza, który podczas badań nad działalnością fundacyjną Kazimierza Sprawiedliwego wyodrębnił przyczyny społeczno-religijne, cywilizacyjne i polityczne skłaniające władcę do przekazania instytucjom kościelnym posiadłości lub nadania im określonego przywileju³. W dalszej kolejności B. Klasa podejmuje wysiłek mający na celu ustalenie filiacji najstarszych placówek joannickich na ziemiach polskich. Nie podąża przy tym utartymi szlakami, ale konstruuje własne, często przekonujące hipotezy. Na uwagę zasługuje zwłaszcza koncepcja powiązania komandorii w Zagości z Lombardią, na co mają wskazywać zastosowane w tamtejszym kościele rozwiązania architektoniczne (s. 59-60). Pierwszy rozdział pracy Autorka kończy, prezentując proces rozwoju struktur zakonu joannitów na ziemiach polskich w latach 1200-1312 oraz porównując pozycję braci św. Jana do położenia innych zakonów rycerskich obecnych w owym czasie na terytorium Polski.

Kolejny rozdział *Posiadłości ziemskie joannitów* (s. 71-101) został poświęcony uposażeniu komandorii zakonnych. Barbara Klasa dokonuje w nim zestawienia dóbr należących m.in. do braci z: Zagości, Stargardu, Sławna, Starogardu, Poznania, Tyńca nad Ślężą, Strzegomia, Łosiowa i Cieplic. Porusza także kwestię funkcjonowania majątków kujawskich obejmujących wsie Zbłąg i Niemojewo. Warto zauważyć, że Autorka nie tylko identyfikuje dawne miejscowości joannitów, ale również podejmuje śmiało próby rekonstrukcji krajobrazu naturalnego i osadniczego poszczególnych nadań. Ponadto w tej części pracy odnosi się do sporów terytorialnych, w których uczestniczyli szpitalnicy, pokazując, że nie zawsze stosowali oni metody godne gorliwych chrześcijan, za jakich mogli się uważać przedstawiciele katolickiego zakonu.

Rozdział trzeci pod tytułem *Domy zakonne* (s. 103-132) został podzielony na dwie części. W pierwszej z nich B. Klasa przedstawia kwestie związane z lokalizacją ko-

³ Zob. J. Dobosz, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań–Gniezno 1995, s. 127-157.

mandorii, w tym czynniki, jakie mogły decydować o ich położeniu – odległość od ośrodka władzy książęcej, możliwość pozyskania materiałów budowlanych, bliskość szlaków handlowych czy stopień rozwoju osadnictwa na danym terenie. Autorka, na podstawie analizy zachowanych obiektów sakralnych, odnosi się także do problemu umiejscowienia klasztorów na tle poszczególnych osad. Zakłada przy tym, że konwent zakonny mógł funkcjonować wyłącznie w pobliżu świątyni. Podczas określania lokalizacji siedzib joannitów bierze pod uwagę charakter osad, wśród których rozróżnia wioski, miasta i grody.

Druga część rozdziału została poświęcona strukturze siedzib szpitalników. Autorka podjęła w niej próbę opracowania schematu typowej średniowiecznej placówki zakonnej. Analiza reguły joannitów oraz układu zabudowań w wybranych ośrodkach położonych m.in. w Syrii (Krak des Chevaliers, Margat), Szwajcarii (Bubikon), Niemczech (Werben) czy Czechach (Mała Strana w Pradze) pokazała jednak, że wspólnymi elementami badanych siedzib były jedynie obiekty sakralne (kościół lub kaplica) oraz budynki mieszkalne, w których musiał znajdować się kapitułarz, refektarz i dormitorium. Zakonnicy nie byli natomiast zobligowani do prowadzenia szpitala.

W ostatnim, czwartym rozdziale pt. *Budownictwo sakralne joannitów* (s. 133-165) B. Klasa dokonała zestawienia obiektów sakralnych wzniesionych z inicjatywy braci Szpitala św. Jana do 1312 roku. Podzieliła je przy tym na dwie grupy, z których pierwsza objęła kościoły konwentualne, druga zaś niekonwentualne, powstałe dzięki joannitom w miejscowościach należących do zakonu (np. świątynie w Objezierzu, Szczodrowie, Obozinie czy Demlinie). Analiza zachowanych obiektów pozwoliła Autorce na sformułowanie konkluzji, w myśl której szpitalnicy wywarli nieznaczny wpływ na rozwój budownictwa na ziemiach polskich, i to wyłącznie poprzez upowszechnienie nowych materiałów budowlanych oraz częściowo nieznanymi rozwiązaniami architektonicznymi.

Badania nad historią zakonu joannitów na ziemiach polskich mają długą tradycję sięgającą pierwszej połowy XIX wieku. Mimo to wiele kwestii dotyczących tej problematyki nadal wywołuje spore kontrowersje. Barbara Klasa w książce *Siedziby joannitów na ziemiach polskich do 1312 roku* nie rozwiewa wszystkich istniejących wątpliwości, ale rozwiązania, które proponuje, często brzmią bardzo przekonująco. Śmiało hipotezy stawiane przez Autorkę przykuwają uwagę czytelnika. Intryguje zwłaszcza wątek obecności joannitów w Krakowie, szczególnie w kontekście roli, jaką owi zakonnicy mieli odegrać przy powstaniu komandorii zagojskiej, do tej pory powszechnie uważanej za najstarszą placówkę szpitalników na ziemiach polskich.

Czytelnik interesujący się dziejami zakonów rycerskich zauważy, że opisywana praca stanowi kolejny etap dyskusji, jaka od wielu lat toczy się pomiędzy Autorką a Markiem

Smolińskim – skądinąd doskonałym badaczem i znawcą historii joannitów. Jest to dodatkowy atut publikacji, który sprawia, że wydaje się ona jeszcze ciekawsza.

Jedną z nielicznych wad prezentowanej książki jest brak mapy, na której należałoby zaznaczyć miejsca związane z zakonem joannitów. Zamieszczenie jej w pracy ułatwiłoby przeciętnemu czytelnikowi rozeznanie się w lokalizacji np. opisywanych komandorii. Ponadto można zauważyć niezgodność tytułu podrozdziału *Nabytki ziemskie zakonu (z uwzględnieniem gleb oraz stosunku do sieci komunikacyjnej)* z jego treścią (s. 97-98). Głównym wątkiem tej części rozprawy jest bowiem kwestia pozyskiwania przez joannitów dóbr drogą wymiany. Problem lokalizacji majątków ziemskich uwzględniający miejscowe warunki naturalne oraz położenie siedzib zakonnych względem istniejących szlaków komunikacyjnych został opisany w innych częściach pracy (np. na s. 100, 103-112).

Drobne potknięcia nie umniejszają wartości książki, która obok publikacji Marka Smolińskiego *Joannici w polityce książąt polskich i pomorskich. Od połowy XII do pierwszego ćwierćwiecza XIV wieku* (Gdańsk 2008) jest najważniejszą pozycją poświęconą joannitom na ziemiach polskich, jaka w ciągu ostatnich lat pojawiła się na krajowym rynku wydawniczym. Lektura obowiązkowa dla każdego, kto interesuje się dziejami zakonów rycerskich.

Kamil Wasilkiewicz